

وضعیت فرهنگی همدان پس از انقلاب مشروطیت

ابوالفتح مومن

مقدمه

انقلاب مشروطه باعث تحولات و تغییرات بنیادین در مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شد. حال پرسش بنیادین این پژوهش آن است که پس از انقلاب مشروطه اوضاع فرهنگی همدان چه سیری را طی کرده است؟ عوامل تاثیرگذار بر این روند چه بوده؟ نقش اقشار مختلف جامعه در این تحولات چه اندازه بوده؟ و کدامیک بیشترین نقش را ایفا کرده‌اند؟ در این گفتار برای روشن شدن وضعیت فرهنگی همدان در این مقطع زمانی به بررسی مدارس و مطبوعات همدان می‌پردازیم. اما ابتدا شمه‌ای کوتاه از انقلاب مشروطیت را بازگو می‌کنیم.

تأسیس مجلس فواید عمومی

قبل از پیروزی انقلاب مشروطه، سیر تحولات و تغییرات در شهر همدان به نحوی بود که در واقع انقلابی پیش از انقلاب مشروطیت به وقوع پیوست. با انتصاب صفاعلی ظهیرالدوله به حکمرانی همدان در آغاز سال ۱۳۲۴ق این شهر دچار تحولات عمیق و ریشه‌داری شد و در مسیر صحیح ترقی و تعالی و قانون‌مداری قرار گرفت؛ یعنی پیش از اینکه فرمان تأسیس عدالتخانه را

مظفرالدین شاه قاجار امضا کند و مشروطه نمودار شود، اصول مشروطیت در همدان به اجرا درآمد. این مهم با تأسیس مجلس فواید عمومی، که از طرز تفکر سیاسی ظهیرالدوله نشأت می‌گرفت، در همدان عملی شد. منظور اصلی ظهیرالدوله از تشکیل این مجلس به پشتیبانی خواندن اقشار مختلف مردم از حکومت اصلاح‌طلب خود و ایجاد جبهه‌ای علیه زورگویان و زرمداران بود. وی پس از مشورت با اشخاص آگاه و ذی‌صلاح سرانجام تصمیم به نشر اعلامیه‌ای در روز یکشنبه هجدهم جمادی‌الاولی (۱۳۲۴ق) گرفت که در سطح شهر توزیع شد: «هوالقادر، برحسب امر حکومت جلیله مقررات ریش‌سفید معتبر و مومن برای خود انتخاب کرده نوشته وکالت‌نامه ممهور به مهر نفرات آن صنف به آن شخص بدهند که در حکومت آرا بدهد و برای آنکه این انتخاب از روی کمال بصیرت و شناسایی باشد از امروز تا پانزدهم جمادی‌الاولی مجال داده می‌شود و مقرر می‌گردد که چهار ساعت به غروب مانده روز پانزدهم وکلا در دارالحکومه بدون تخلف با وکالت‌نامه حاضر باشند که بعضی صحبت‌های نافع به حال اهالی مذاکره شود. ان شاء...»^۱.

به دنبال دعوت از اصناف، دعوت‌نامه‌هایی در روز دوازدهم جمادی‌الاولی تهیه و برای سی تن از اعیان و اشراف و چند از شاهزادگان همدان فرستاده شد. در این دعوت‌نامه‌ها از آنان خواسته شده بود که در مراسم افتتاح مجلس فواید عمومی شرکت نمایند که در پانزدهم جمادی‌الاولی ۱۳۳۴ از طرف حکومت در دارالحکومه با حضور نمایندگان اصناف شهر تشکیل می‌شود.^۲ پس از انتخاب وکلا برای یک دوره شش ماهه، که مجموعه آنان ۵۳ نفر از نمایندگان اصناف، تجار، یهودیان و ارامنه بود، در روز مذکور شروع به فعالیت نمود. مجلس مذکور راجع به کنترل و قیمت‌گذاری ارزاق عمومی و اوضاع بهداشتی، اقتصادی و سیاسی شهر فعالیت داشت، در این خصوص، مسائلی را به تصویب می‌رساند، بازوی اجرایی مصوبات مجلس حاکم همدان بود. علاوه بر موارد مذکور، مجلس فوق روزنامه ارگانی‌ای به نام «عدل مظفری» داشت^۳ که اطلاعیه و خبرهای خود را از آن طریق به اطلاع مردم می‌رساند. جلسات اولیه مجلس در مسجد جامع و میرزا تقی برگزار می‌شد تا اینکه به کمک اقشار مختلف اعم از بازاری، روحانی، فرهنگی، اعیان و اقلیتهای مذهبی ساختمانی برای مجلس ساخته شد. ظهیرالدوله با این حرکت سیاسی توانست

اصلاحات مورد نظر را در همدان اجرا کند، از سوی دیگر، او برای اطلاع بیشتر از نظریات مردم یک صندوق شکایات و پیشنهادات دائر نمود. بدین ترتیب، ظهیرالدوله با نشر افکار آزادیخواهانه و قانونمداری در بین مردم و به دست آوردن حمایت آنان، توانست در مقابل مستبدان و خوانین مقتدر مقاومت کند. از طرف دیگر، از این زمان به بعد بود که مردم همدان جرئت پیدا کردند که از خوانین و ماموران حکومتی انتقاد و ضمن تحصن اعتراض آمیز در تلگرافخانه، تلگرافهایی را به مرکز ارسال نمایند.

صدور فرمان مشروطیت

در همان ایامی که مردم همدان به رهبری ظهیرالدوله در تب و تاب برپایی مجلس فواید عمومی بودند، جنبشی فراگیر در ایران طنین انداز شده بود که خواهان تأسیس عدالتخانه و سهیم شدن مردم در اداره امور کشور بودند. در سال (۱۲۳۴ق) سیدمحمد یوسفزاده متخلص به «غمام» از شعرا و آزادیخواهان همدان، انجمن اتحاد را که اهداف سیاسی و آزادیخواهانه داشت، تأسیس نمود. انجمن مذکور رفته رفته اعضا و پیروانی پیدا کرد و افراد سرشناس، فاضل و معارف آن زمان همچون علی محمد آزاد، محمدباقر الفت اصفهانی، فیاض (از روحانیان فاضل) میرزا لطف‌الله جمالی، غلامحسین شهنشاهی، موسی نثری و ... انجمن اتحاد اولین انجمن سیاسی در همدان بود غمام روزنامه‌ای نیز به نام «الفت» انتشار داد، این دو موسسه در همدان مدت مدیدی تکیه‌گاه آزادیخواهان بودند. از طرف دیگر، روحانیان نیز با این نهضت همراه و هم عقیده بودند، چنان‌که به دنبال مهاجرت کبرای علما به قم، روحانیان همدان از جمله آیت‌الله شیخ محمدباقر بهاری و سیدمحمد طباطبایی همدانی عازم آن دیار شدند. شیخ محمد باقر بهاری به دور از چشم مستبدان شهر همدان عازم زادگاه خود، بهار شد و شبانه از آنجا رهسپار قم شدند. روز پنج‌شنبه هجدهم جمادی‌الثانی ۱۲۳۴ خبر عزیمت وی، شهر همدان را به هیجان آورد و به دنبال آن، سید محمد طباطبایی همدانی تصمیم به حرکت به سوی قم گرفت. اما قبل از رسیدن آنان به قم، روحانیان مهاجر به هدف خود نائل آمدند و در نامه‌ای خطاب به روحانیان همدان از آنان خواستند که به شهر خود مراجعت نمایند:

«از قم به همدان به تاریخ پنج‌شنبه هجدهم جمادی‌الثانی - خدمت ذی رأفت علمای اعلام و ارکان اسلام ضاعف‌الله اقبالهم، بعد از عرض خلوص و تشکر از اقدامات مجدانه در ترویج شریعت طاهره عرض می‌شود بحمدالله تعالی مقاصد اسلامی انجام و اینک دعاگویان در جناح حرکت از نفاس قدسیه آقایان ملتمس دعای خیر هستیم. تفصیلات به توسط پست عرض خواهد شد. احقر سیدعبدالله بهبهانی، محمدحسین طباطبایی، مرتضی آشتیانی، جمال‌الدین الموسوی صدر العلماء»^۴

بدین ترتیب، علمای همدان از نصف راه برگشتند. ظهیرالدوله حاکم همدان طی نامه‌ای به شیخ محمد باقر بهاری نوشت: «اگر بنای رفتن داشتید چرا مرا خبر نکردید که لوازم سفر شما را فراهم کنم که راحت باشید.» وی در جواب اعلام داشت: «به علت بی‌اطلاعی از اوضاع روحانیان قم و از کثرت دل‌تنگی در کمال خفا بهار {ده} رفته و سپس عازم قم شدم تا همه‌مه و اغتشاش در شهر ایجاد نشود.»^۵ پس از اینکه فرمان مشروطیت را مظفرالدین شاه صادر کرد شیخ محمد باقر بهاری تلگرافی مبنی بر تشکر از صدور فرمان مذکور به دربار مخابره نمود:

«طهران حضرت نواب اشرف والا آقای یمین‌السلطان دام عمره، نثار دربار معدلت آثار همایونی ظل ظله گرداند که بعد از دو روز ملال واقعه رؤسای اسلام ایدهم الله فرخنده طایری می‌رسید که صاحب شرع را اعلیحضرت همایونی طفره جنده خورسند ساخته نعم متواخر بر اسلامیان بذل فرموده همه را متشکر داعی دولت ابد مدت خود گردانید. زهی دین مبین را که مثل علیحضرت مظفر ناصری دارد بحمدالله علی آلائه باقر»^۶.

پس از شیخ محمد باقر، دیگر روحانیان همدان از جمله حاجی آقا حسین قاضی، محمدباقر رضوی امام جمعه، تلگرافهایی مبنی بر تبریک و تشکر به آیت‌الله سید محمد طباطبایی به تهران مخابره نمودند:

«حضور مبارک آقایان حج الاسلام ادام الله اظلالهم از عرض خلوص به عرض تبریک مقاصد ملیه اسلامی که موجب رفاهیت عموم اهالی است متشکر و مزده شرح مهمه اسلامی را حسب وعده منتظرم محمد باقر رضوی امام جمعه».

پس از صدور فرمان مشروطیت ظهیرالدوله حاکم همدان جشنی با شرکت تمام اقشار همدان در باغ صفائیه در روز جمعه ۲۶ جمادی‌الثانی برگزار نمود.

شکل‌گیری مدارس نوین

پیش از انقلاب مشروطه فعالیتهای آموزشی در همدان منحصر به چند مکتبخانه و مدرسه علمی می‌شد و از دیگر مراکز آموزشی خبری نبود. با وقوع انقلاب مشروطیت سیستم ناموفق و ناپایدار آموزشی یعنی مکتبخانه‌ها جای خود را به سیستمی مدرن‌تر با ابعاد وسیع‌تری داد و به تدریج با گسترش و رشد مراکز فرهنگی و آموزشی جدید در ایران، این مراکز تعلیم و تربیت جایگاه واقعی خود را در همدان پیدا نمودند و گامهای وسیعی با همت علاقه‌مندان و مشتاقان فرهنگ و معارف در ایجاد و گسترش آنها برداشته شد و نه تنها در این زمینه همدان از جمله پیشگامان امر آموزش و فرهنگ نوین گردید بلکه همزمان با مشروطه‌خواهی و پیروزی ملیون، مدارس، روزنامه، چاپخانه، مراکز تفریحی، قرائت‌خانه و دیگر مراکز علمی و آموزشی نیز در همدان تاسیس شد.

این تلاشها و اقدامات روشنفکران، فرهنگیان و آزادیخواهان همدانی هرچند به راحتی شکل نگرفت، اما با وجود مشکلات فراوان زمینه‌های رشد و ترقی آن به یکباره در منطقه شکل گرفت تا جایی که با استقبال مردم این مراکز توانست جوابگوی تقاضا و جمعیت منطقه باشد. در همدان برعکس اوضاع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی که بعد از دوره مشروطه تا به قدرت رسیدن رضاشاه رو به رکود و قهقرا داشت. اوضاع فرهنگی روندی رو به توسعه و ترقی داشته است. سبب این رشد و ترقی را باید در وجود افراد روشنفکر آزادیخواه و متعهد، مستعد بودن منطقه و مردم آن، شرایط تاریخی و فرهنگی همدان، وجود اقلیتهای مذهبی و خارجیان مقیم همدان دانست.

همدان نه تنها از جمله پیشگامان فعالیتهای فرهنگی و آموزشی شد در یک مقایسه برتری محسوسی از لحاظ کمیت و کیفیت در زمینه فرهنگی و آموزشی نسبت به شهرهای مجاور خود به دست آورد.

مدارس

مدارس نوین همدان، پس از انقلاب مشروطیت با همت برخی از فرهنگیان و روشنفکران همدانی و جمعی از بیگانگان در این منطقه شکل گرفت. سازمان (اداره) فرهنگ یکی از سازمانهای قدیمی فرهنگ ایران است. تاریخ پیدایش فرهنگ همدان را باید از سال (۱۳۲۱ق/ ۱۲۸۲ش) دانست. در این سال دو مدرسه آمریکایی و آلیانس از طرف میسیونهای امریکایی و فرانسوی در شهر همدان تأسیس شد.^۷ علاوه بر این مدارس می‌توان به مدارس ذیل اشاره نمود: مدرسه آمریکایی لازاریست همدان را در سال ۱۲۹۸ش هیئت مذهبی آمریکاییان ساختند. مدرسه آلیانس اسرائیلیت پسران (۱۲۷۹ش/ ۱۳۱۸ق) از مدارس معروف همدان بود که اتحادیه جهانی یهود آن را ساخت. در سال تحصیلی ۱۳۲۴-۱۳۲۳ق این مدرسه ششصد دانش‌آموز داشت. طبق آمار سال ۱۳۰۶ش وزارت معارف، این مدرسه در سال مذکور ۴۷۵ دانش‌آموز داشت که از این میان ۱۵۹ نفر به تحصیل رایگان مشغول بودند و مدرسه در همان سال دوازده آموزگار داشت.

مدرسه آلیانس اسرائیلیت دختران (۱۲۷۹ش/ ۱۳۱۸ق) از مدارس معروف همدان بود که اتحادیه جهانی یهود آن را ساخته بود. این مدرسه در سال تحصیلی ۱۳۲۴-۱۳۲۳ق سیصد دانش‌آموز داشت. بنا بر آمار سال ۱۳۰۶ش این مدرسه در سال مذکور دارای ۲۵۹ نفر دانش‌آموز و هشت آموزگار بود. ۷۵ تن از دانش‌آموزان این مدرسه رایگان تحصیل می‌کردند.^۸

دانش‌آموزان ایرانی این مدارس شامل یهودیان و فرزندان کنسولگری‌های خارجی‌های مقیم در همدان و معمولاً طبقات اعیان و اشراف شهر همدان بودند. مدارس دیگری که در همدان تأسیس شد به دو شکل ملی و دولتی بودند که در ذیل به آنها اشاره می‌شود.

مدرسه فخریه مظفری: در کتاب *خاطرات و اسناد ظهیرالدوله* حاکم همدان (۱۳۲۵ق) نام این مدرسه به‌عنوان اولین مدرسه به سبک جدید در شهر همدان آمده است. این مدرسه در حوالی سال ۱۳۲۰ق تأسیس و شروع به کار نمود. مدیر آن طبق کتاب فوق تقی نراقی بوده است.^۹

مدرسه اسلامی: این مدرسه را دو تن از بزرگان طایفه قراغوزلو در ۱۳۲۳ق در روستای شورین احداث کردند. تأسیس‌کنندگان مدرسه، حسین قلیخان ضیاءالملک و زین‌العابدین حسام‌الملک

بودند که هر دو آنها با تعلیم و تربیت نوین آشنایی داشتند. آن دو مشترکاً هزینه مدرسه را تأمین می‌کردند و این مدرسه جزو مدارس ملی بود.^{۱۰}

دبستان اسلامی: این مدرسه را تقی رسولی در سال ۱۳۲۳ق بنا کرد. او به کمک عده‌ای از تجددخواهان، که در گسترش فرهنگ جدید نقش داشتند تحت تأثیر مدارس آمریکایی و آلیاس چند مدرسه در همدان برپا کردند. در این میان از افرادی چون موسی نثری، سید حسن مجیدزاده، میرزا حسین خان صفا و شمس‌الدین عشقی می‌توان یاد کرد.^{۱۱}

مدرسه امیریه: این مدرسه در سال (۱۳۲۵ق/ ۱۲۸۶ش) در همدان تأسیس شد. مدرسه مذکور سومین مدرسه به سبک جدید در امر تعلیم و تربیت در همدان محسوب می‌شد که به همت برخی از فرهنگیان و شیفتگان خدمات فرهنگی همدان همچون سید محمد غمام همدانی و موسی نثری و عده دیگری دایر شد و زیر نظر شیخ موسی نثری و میرزا حسن علی سحاب، میرزا محب‌علی قراگزلو، سید حسین مجیدزاده، ملا حسین علی طبری و میرزا محسن طبری اداره می‌شد. برخی از این افراد در همین مدرسه نیز تدریس می‌کردند. فعالیتهای آموزشی مدرسه امیریه پس از پنج سال تلاش با تأسیس مدرسه نصرت به پایان رسید.^{۱۲}

مدرسه تأیید: این مدرسه در سال ۱۳۲۶ق تأسیس شد و در سال ۱۲۹۶ش شش کلاس، هشت آموزگار و ۲۸۵ دانش‌آموز داشت. در سال ۱۳۰۵ش، یعنی در کمتر از ده سال تعداد آموزگاران مدرسه به یازده نفر و عده شاگردان به ۲۳۸ نفر افزایش پیدا کرد. این مدرسه در دوره سلطنت رضا شاه به صورت مدرسه ابتدایی و متوسطه اداره می‌شد.^{۱۳}

مدرسه الفت: پس از منحل شدن مدرسه امیریه مدرسه الفت در همدان تأسیس و دایر شد. مدیریت این مدرسه به عهده میرزا حسنعلی سحاب کبودر آهنگی متوفی ۱۳۱۳ق بود. نظر به حسن خطی که وی داشت در این مدرسه و دیگر مدارس به تعلیم خط می‌پرداخت و تا آخر عمر به این شغل اشتغال داشت. در سال ۱۲۹۰ش مدرسه الفت به سبب مشکلات مالی و کمبود بودجه با مدرسه نصرت ادغام شد.^{۱۴}

مدرسه شریفیه: این مدرسه اولین مدرسه علمی همدان بود که بعدها به مدرسه شرافت تبدیل شد. بانی و مؤسس آن حاج محمد شفیع از متمولان و خیرخواهان فرهنگی همدان بود. یکی از

مدرسان این مدرسه شیخ میرزا محب‌علی قراگوزلو بود که تا قبل از تأسیس مدرسه شرافت مدیریت و آموزگاری این مدرسه را به‌عهده داشت.^{۱۵}

مدرسه ملی شرافت: مدرسه ملی شرافت در سال ۱۲۸۸ش / ۱۳۲۷ق به مدیریت شیخ میرزا محب‌علی قراگوزلو در شش کلاس رسماً افتتاح شد. محل اولیه این مدرسه در پشت شاهزاده حسین، نزدیک بازار قدیمی همدان، بود و سپس به باغ کلیمیا پشت مقبره استرومردخای انتقال یافت. در این مدرسه علاوه بر علوم مذهبی، شرعیات، مقدمات، علوم ریاضی، هندسه، تاریخ و جغرافیا و حتی زبان فرانسه نیز تدریس می‌شد. مؤسس مدرسه برای تدریس زبان فرانسه با وجود مخالفت شدید بعضی از قشریون و معتصبان به استخدام معلمی یهودی به‌نام ملامنجم در مدرسه خود اقدام نمود، چرا که در بین مسلمانان همدان کسی مثل او به زبان فرانسه مسلط نبود.^{۱۶}

مدرسه شرافت ادامه همان مدرسه شریفیه بود که بانی آن، میرزا محب‌علی قراگوزلو، آن را مدرسه شرافت نامید و با مدیریت جدید آغاز به کار کرد. هدف از تأسیس این مدرسه مقابله با مدارس خارجیان و مدارس اقلیتهای مذهبی بود، که در حال گسترش بودند و بر مسلمانان تأثیر می‌گذاشتند و نیز رفع کمبود مدارس ملی و دولتی بود. شیخ میرزا محب‌علی قراگوزلو ملقب به پیر معارف همدان (۱۳۱۷-۱۲۵۲ش) یکی از روحانیان فرهنگی و بنیانگذار مدارس نوین در همدان بود که به مدت ده سال از محضر عالم فقیه آیت‌الله هیدجی کسب فیض نمود. پس از مدتی قصد ادامه تحصیل در نجف اشرف نمود و چون در مسیر راه به همدان رسید و وضع فرهنگی شهر و فعالیت و تبلیغ دینی و فرهنگی یهودیان و آرامنه را دید تصمیم گرفت در این شهر اقامت گزیند و به ترویج دین و فرهنگ بپردازد. به همین خاطر شغل معلمی را برگزید و در مدرسه شریفیه به تدریس پرداخت و به دنبال آن با همان هدف فرهنگی - مذهبی خود مدرسه شرافت را تأسیس کرد. وی علاوه بر مدیریت این مدرسه به تدریس نیز می‌پرداخت.^{۱۷}

مدرسه شرافت تا سال ۱۳۰۵ش بالغ بر صد نفر فارغ‌التحصیل داشت. تعداد شاگردان آن در سال (۱۳۰۵ش) شامل پنجاه نفر مجانی و ۲۵۰ نفر با شهریه بود. تعداد آموزگاران مدرسه در همان سال بالغ بر ده نفر می‌شد.^{۱۸}

مدرسه نصرت: مدرسه دولتی نصرت در سال ۱۲۹۵ ش/ ۱۳۳۳ ق در همدان تأسیس شد. این مدرسه از آثار و مؤسسات حزب سوسیال دموکرات همدان به‌شمار می‌آید که به گفته موسی نثری به همت جمعی از معارف‌خواهان همدانی دایر شد. در تأسیس این مدرسه افراد دموکرات و ترقی‌طلب همدانی همچون فریدالدوله گلگون، علی محمد آزاد، موسی نثری، فریدالسلطان و غمام نقش به‌سزایی داشتند. بنابر آنچه فریدالدوله خود اشاره نموده از سال ۱۳۳۱ ق/ ۱۲۹۳ ش برای تأسیس مدرسه نصرت در همدان فعالیت می‌کرده و از مردم اعانه می‌گرفته است.^{۱۹}

نخستین مدیر این مدرسه، میرزا عطاءالله‌خان از اعضای سوسیال دموکرات همدان بود. پس از او فریدالدوله و بعد از وی شمس‌الله‌خان عهده‌دار این مقام بودند. فضای آموزشی مدرسه بعدها گسترش پیدا کرد و دارای هشت کلاس شد و سرپرستی آن را هیئت «شورویه» عهده‌دار گردید و سپس نثری به ریاست مدرسه برگزیده شد. در سال ۱۳۵۴ ش نثری از مدیریت مدرسه نصرت به ریاست معارف همدان رسید. در این زمان او کوشید دوره اول متوسط نصرت را کامل سازد و ساختمانی برای آن مدرسه خرید و همچنین مردم را تشویق می‌کرد که فرزندان‌شان را به آن مدرسه بفرستند.^{۲۰}

مدرسه نصرت یکی از مدارس مهم و قدیمی همدان بود که در آن معارف و مشاهیر شهر جمع شده بودند و به تعلیم و تعلم می‌پرداختند. این مدرسه از پشتوانه عظیم معنوی برخوردار بود و پایه مدارس امروزی شد.

مدرسه موهبت دختران: این مدرسه را در سال ۱۲۹۷ ش/ ۱۳۳۶ ق دولت در همدان تأسیس کرد. در این مدرسه فقط دختران تحت تعلیم و آموزش بودند و دروس فارسی، عربی، انگلیسی، تاریخ، حساب، جغرافیا و علم‌الاشیاء تدریس می‌شد. بعد از مدرسه دخترانه آلیانس، این مدرسه از مدارس دخترانه همدان بود که تمام آموزگاران آن خانم بود و تحت سرپرستی یک مدیر اداره می‌شد. تعداد معلمان آن شش نفر بود. در سال ۱۳۰۱ ش به علت تغییر مدیر مدرسه بی‌نظمی و بلا تکلیفی‌ای بر فضای مدرسه حاکم شد. برای رفع این مشکل ابوالقاسم شیخ‌الاسلام همدانی به وزارتخانه معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه مکاتبه نمود و خواهان بازگشت مدیر سابق و علت تغییر وی را جویا شد. وزارتخانه مذکور علت تغییر مدیر را بی‌سوادی و عدم مدیریت او عنوان

کرد و متذکر شد که مدیری لایق و کاردان به آنجا می‌فرستد و خیلی زود این معضل برطرف خواهد شد.^{۲۱}

تعداد دانش‌آموزان مدرسه در سال ۱۳۰۶ش بالغ بر ۱۶۷ نفر بوده که ۵۶ نفر آن مجانی و ۱۱۱ نفر با پرداخت شهریه مشغول تحصیل بودند.^{۲۲}

مدرسه سادات: از جمله مدارس علوم دینی و اسلامی بود که تاحدودی متعلق به سادات بود. مدیر آن حاج سید علی‌اکبر قندهاری بودند. به سبب اینکه از محصلان و دانش‌آموزان این مدرسه به علت بضاعت اندک مالی خانواده‌های آنها شهریه‌ای دریافت نمی‌شد، کمبود سرمایه و بودجه، این مدرسه را در فاصله اندکی بعد از تأسیس به تعطیلی کشاند و دانش‌آموزان به جهت ادامه تحصیل به مدرسه محمدیه رفتند.

مدرسه محمدیه: مدرسه محمدیه را در سال ۱۳۰۰ش میرزا محمد زرین‌قلم (۱۳۴۰-۱۲۷۵ش) در همدان تأسیس کرد. زرین‌قلم به سبب خط خوشی که داشت به این نام معروف شده بود. وی علاوه بر مدیریت این مدرسه، دروس قرآن، تعلیمات دینی و خوشنویسی کلاسهای سوم تا ششم را تدریس می‌نمود. این مدرسه مخصوص پسران بود و از آنجا که زرین‌قلم مردی باتقوا و متدین بود مردم همدان رغبت زیادی به فرستادن فرزندان خود به این مدرسه داشتند. شاگردان این مدرسه در قرائت قرآن مجید و تعلیمات دینی و برپا نمودن جشنها و سوگواری‌های مذهبی سرآمد بودند.

روال تحصیلی در آن زمان این بود که خانواده‌ها برای تحصیل فرزندان خود ماهانه شهریه‌ای که از دو الی سه ریال تجاوز نمی‌کرد، به مدرسه می‌پرداختند و از این وجوه حقوق کارکنان تأمین می‌شد. به علت استقبال مردم از این مدرسه تعداد شاگردان آن زیاد بود و هر کلاس دو الی سه شعبه داشت. کلاسی نیز برای آمادگی (پیش دبستان) به نام «کلاس تهیه» وجود داشت که اداره این کلاس به عهده معلمی به نام آقا شیخ‌علی رسایی که پیرمردی متقی و پرهیزگار بود، محول شده بود. با تعطیل شدن مدرسه سادات، دانش‌آموزان آن به مدرسه محمدیه پیوستند و تعداد دانش‌آموزان آن دو برابر شد و در واقع مدرسه سادات در مدرسه محمدیه ادغام شد.^{۲۳}

مدرسه محمدیه در سال ۱۳۰۶ش چهار نفر شاگرد مجانی و ۱۱۵ نفر شاگرد شهریه‌ای داشت و جزء مدارس ملی محسوب می‌شد.

مدرسه جمالیه: این مدرسه در قصبه اسداباد در سال ۱۳۰۱ش تأسیس و به یاد سید جمال‌الدین اسدابادی «جمالیه» نام‌گذاری شد. این مدرسه با کمک مالی مردم منطقه ساخته شد و جزء مدارس دولتی بود.^{۲۴} از مدارس دیگر همدان می‌توان از مدرسه تدین (۱۳۰۲ش)، مدرسه طهور (۱۳۰۲ش) و مدرسه تهذیب نام برد.

چاپخانه‌ها: از چاپخانه‌های قدیمی و مهم همدان، که پس از انقلاب مشروطه دایر و فعال شد، می‌توان به چاپخانه اکباتان، صفائیه، همدان، اتحاد و چاپخانه گلگون اشاره کرد. با توجه به اسناد و مدارک می‌توان چاپخانه اکباتان را اولین چاپخانه تأسیس شده در همدان دانست؛ زیرا این چاپخانه در سال (۱۳۲۶ق) به کار چاپ مشغول بود و در سال (۱۳۲۷ق) سواد و خط محمدعلی شاه قاجار را مبنی بر امر انتخابات سال ۱۳۲۷ق یعنی دومین دوره مجلس شورای ملی با حروف سربی منتشر کرده است.^{۲۵}

از چاپخانه صفائیه بیانیه‌ای موجود است که به تاریخ ۱۳۲۹ق با قلم شیخ شریف صالح افندی ترجمه آیت‌الله آزاده خراسانی به همت مکرم‌الملک چاپ و منتشر شده است. این مطبعه با حروف سربی ماشین دستی کوچک مشغول به کار بوده است.^{۲۶} این چاپخانه به مناسبت نام ظهیرالدوله حاکم همدان (۱۳۲۴ق) که ملقب به «صفا علی شاه» بود به نام صفائیه نام‌گذاری شد.^{۲۷} چاپخانه همدان را نیز در طی جنگ جهانی اول آلمانها به منظور چاپ و نشر اعلامیه و بیانیه‌های خود در مقابل بیانیه‌های روس و انگلیس در همدان دایر کردند، اما چون قادر به استفاده از آن نبودند چاپخانه مذکور تا پایان جنگ جهانی اول بدون استفاده ماند.

چاپخانه اتحاد فردوسی را در سال ۱۳۰۱ش یهودیان همدان با سرمایه و شرکت الیاهوامانوئل و نورالله فریدونی و یوسف فرهمند و با مدیریت فرهمند تأسیس شد و شروع به کار کرد. چاپخانه گلگون در سال ۱۳۶۰ش با مدیریت فریدالدوله گلگون با حروف سرب و ماشین نیم‌برگی در یکی از محلات همدان تأسیس شد.^{۲۸}

مطبوعات

مطبوعات این ارمغان فرنگ هرچند در شهر همدان به نسبت شهرهای تهران، رشت و تبریز دیرتر پا گرفت اما شور و شوق و علاقه در میان آزادیخواهان و مشروطه‌خواهان همدانی سبب شد تا این شهر از جمله پیشگامان این حرکت فرهنگی و ارمغان غرب شود. همزمان با امضای فرمان مشروطیت به دست مظفرالدین شاه انتشار روزنامه و نشریه نیز در همدان نضج گرفت و گسترش یافت.

اولین روزنامه در همدان *عدل مظفر* بود که آن را ظهیرالدوله در سال ۱۳۲۴ق دایر کرد. این روزنامه ارگان مجلس فواید عمومی همدان بود که پیشاپیش به آن اشاره رفته است؛ البته در سال ۱۳۲۵ق روزنامه *اکباتان* به جای *عدل مظفر* با همان مدیریت انتشار یافت.^{۲۹}

روزنامه *الف*

در سال ۱۳۲۵ق سیدمحمد یوسف‌زاده غمام همدانی، به منظور پیشبرد مقاصد آزادی‌خواهی خود، پس از تأسیس انجمن اتحاد، روزنامه *الف* را منتشر نمود. مدیریت روزنامه با خود محمد غمام بود. روزنامه *الف* به صورت هفتگی در چهار صفحه در ۲۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ انتشار یافت. قیمت اشتراک سالیانه روزنامه در همدان یک تومان، در سایر شهرهای ایران پانزده قران به اضافه هزینه پست بود. این روزنامه پس از انحلال انجمن اتحاد تعطیل شد و یوسف‌زاده بعدها *اتحاد* را منتشر نمود.^{۳۰}

روزنامه *بلدیه*

روزنامه *بلدیه* به صاحب امتیازی و مدیریت مرتضی موسوی و میرزا ابوالقاسم‌خان همدانی در سال ۱۳۲۵ق تأسیس و در تهران منتشر شد که تا هفده شماره بیشتر انتشار نیافت. در این روزنامه اخبار و مسائل همدان آورده می‌شد.^{۳۱}

روزنامه *همه‌دان*

این روزنامه به‌طور هفتگی در شهر همدان به مدیریت حاجی حسین همدانی در سال ۱۳۲۵ق انتشار یافت. روزنامه *بلدیه* چاپ تهران در جمادی‌الاول ۱۳۲۷ در این‌باره می‌نویسد: «فروش روزنامه *همه‌دان* در تهران در مدرسه مبارکه تربیت نزد جناب آقای میرزا شریف دفتردار موجود

است طالبین رجوع فرمایند.» با این شرح روزنامه بلدیة معلوم می‌شود که روزنامه همه‌دان لااقل تا سال ۱۳۲۹ق منتشر شده است؛ البته در مورد روزنامه همه‌دان باید متذکر شد که نگارنده هرچه بیشتر تلاش کرد کمتر موفق گشت، با توجه به دسترسی نداشتن به این روزنامه و نایاب بودن آن به‌ناچار باید به همین اطلاعات مختصر قانع شد.

روزنامه سعادت

نشریه هفتگی است که در همدان به سال ۱۳۲۵ق به مدیریت محمدتقی نراقی با چاپ سربی انتشار یافته است. این روزنامه چهار صفحه به قطع یازده و نیم در هفت (۱۱/۵×۷) داشت. وجه اشتراک سالیانه در همدان یک تومان، در نقاط دیگر ایران پانزده هزار دینار و برای روسیه و قفقاز چهار منات بود که تا سال ۱۳۲۶ق انتشار آن ادامه یافت.^{۳۲} مطالب روزنامه شامل اخبار همدان، ولایات دیگر و عریضه‌های مردمی، اعلامیه و بیانیه بوده است. از روزنامه‌هایی که در استبداد صغیر بسیار فعال بودند می‌توان به *اثر انقلاب* و *جمالیه* اشاره نمود. روزنامه *اثر انقلاب* در واقع ارگان رسمی مجاهدین ملی بود که آن را فریدالدوله گلگون و آیت‌الله شیخ محمدباقر بهاری رهبری می‌کردند و حزب سوسیال دموکرات همدان در تشکیل این اردو نقش اصلی داشت و اعضای آن به‌عنوان معلم و مربی در اردوگاه مشغول فعالیت بودند. این روزنامه به‌خوبی از عهده پوشش خبری و تبلیغاتی حزب و اردوی ملی برمی‌آمد. پس از تعطیلی روزنامه مذکور که با مدیریت محمدحسن اصفهانی فعالیت داشت روزنامه *جمالیه* به یاد سیدجمال واعظ که مستبدان او را در همدان و در بروجرد به شهادت رساندند تأسیس شد و فعالیت خود را با همان خط مشی *اثر انقلاب* آغاز نمود و دومین روزنامه ارگانی حزب سوسیال دموکرات و مجاهدین ملی بود. این دو روزنامه بیشترین فعالیت سیاسی را داشته‌اند.

روزنامه اسرار جلالی

این روزنامه به‌طور هفتگی در سال ۱۲۹۹ش در همدان تأسیس و منتشر شده است. اسرار جلالی مجله‌ای بوده هشت صفحه‌ای به قطع وزیری که از دیگر مشخصات آن اطلاعی در دست نیست.

مجله مخزن دانش

مجله ادبی، علمی و تاریخی مخزن دانش در سال ۱۳۰۲ش در شهر همدان تأسیس و به طور ماهانه انتشار می‌یافت. در هر ماه یک شماره که شامل ۲۴ صفحه بوده منتشر می‌شد. مدیر آن سید محمدکاظم بهبهانی رئیس معارف همدان و محل انتشار آن نیز همان اداره معارف همدان بود. از مجلات دیگر می‌توان به مجله طب، بوعلی سینا و الوند اشاره کرد.

روزنامه‌های بارزش اکباتان دوم، عصر انقلاب، اکباتان نامه عشقی، اتحاد، افسانه، تازه ایران، قرن بیستم به دلیل اینکه در ایام جنگ جهانی اول منتشر می‌شد و بیشتر مطالب آن راجع به اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان جنگ و مبارزه علیه بیگانگان است بایسته است که در مبحثی جداگانه تحت عنوان «مطبوعات دوران جنگ» مورد بررسی قرار گیرد.

مطبوعات و اوضاع فرهنگی همدان روند رو به تکاملی داشت که متأسفانه وقوع جنگ جهانی اول، این شهر و منطقه غرب کشور را، که تبدیل به میدان زورآزمایی دول متخاصم شده بود، به نابسامانی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دچار نمود تا جایی که قحطی فراگیر شد و تلاش معیشت و عشق حیات، مردم را از توجه به مسائل فرهنگی بازداشت.

پی‌نوشت‌ها

۱. ظهیرالدوله، صفاعلی، خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، جلد اول، به کوشش ایرج افشار، تهران، زرین، چاپ دوم، ۱۳۶۷ش، ص ۹۱.
۲. گروسین، هادی، مجلس فوئاد عمومی همدان، سال دوم، شماره ۶، ۱۳۷۵ش، ص ۳۲.
۳. همان، ص ۳۳.
۴. ظهیرالدوله، همان، ص ۱۲۲.
۵. همان، ص ۱۲۳.
۶. همان، ص ۱۲۴.
۷. سالنامه دبیرستان پهلوی همدان، سال تحصیلی ۱۳۳۵-۱۳۳۴ش، همدان، کتابفروشی بوعلی، ص ۲۱.
۸. قاسمی پویا، اقبال، مدارس جدید در دوره قاجاریه، بنیان و پیشروان، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷ش، ص ۵۴۳.
۹. ظهیرالدوله، همان، ص ۱۵۴.
۱۰. همان، ص ۱۵۸.
۱۱. سالنامه دبیرستان پهلوی همدان، همان، ص ۲۱.
۱۲. سالنامه دبیرستان پهلوی همدان، (سال تحصیلی ۱۳۲۶-۱۳۲۵ش)، همدان، ۱۳۲۶ش، ص ۱۲.

۱۳. قاسمی پویا، همان، ص ۴۴۹.
۱۴. سالنامه دبیرستان پهلوی همدان، همان، ص ۸-۱۳.
۱۵. غلامحسین قراگزلو، *هگمتانه تا همدان*، اقبال، تهران، ۱۳۷۳ش، ص ۱۸۰، ۳۸۲.
۱۶. همان، ص ۱۸۱.
۱۷. سالنامه‌های دبیرستان پهلوی همدان، ص ۸-۱۳.
۱۸. قاسمی پویا، همان، ص ۴۴۹.
۱۹. روزنامه گلگون، سال اول، شماره ۳۸، ص ۱.
۲۰. اذکایی، پرویز، «نثری همدانی»، *مجله هگمتانه*، سال ۳، شماره ۲۹، ۱۳۷۲ش، ص ۱۵.
۲۱. *اسنادی از مدارس دختران از مشروطیت تا پهلوی*، به کوشش سهیلا ترابی فارسانی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۸ش، ص ۱۵۵-۱۵۹.
۲۲. قاسمی پویا، همان، ص ۴۰۵.
۲۳. گروسین، همان، «محمد زرین قلم مؤسس و مدیر مدرسه محمدیه»، *مجله هگمتانه*، سال ۳، شماره ۲۹، ۱۳۷۲ش، ص ۲۴-۲۷.
۲۴. جمالی، صفات‌الله، «مدرسه جمالیه»، *مجله ارمغان*، سال ۷، شماره ۱۰-۹، آذر-دی ماه ۱۳۰۵، ص ۶۲۷-۶۲۱.
۲۵. برنا، قاسم، «قراآت‌خانه‌ها و چاپخانه‌های یکصد سال اخیر همدان»، *مجله هگمتانه*، سال ۴، شماره ۴۳، ۱۳۷۳، ص ۲۸-۲۹.
۲۶. همان.
۲۷. روزنامه *آب‌تازان*، سال ۱۲، شماره اول، ۱۳۴۰ش، ص ۶.
۲۸. براون، ادوارد، *تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت*، جلد دوم، ترجمه محمد عباسی، تهران، کانون معرفت، ۱۳۳۷، شماره ۵۹.
۲۹. صدرهاشمی، محمد، *تاریخ جرائد و مجلات ایران*، جلد اول، ص ۲۶۶؛ قاسم برنا، «تاریخچه مجلات و روزنامه‌های صد سال اخیر همدان»، *مجله هگمتانه*، شماره ۳۷، ص ۲۹.
۳۰. برنا، همان، شماره ۳۸، ص ۱۸.
۳۱. براون، همان، شماره ۲۰۷.
۳۲. صدرهاشمی، همان، ج ۱، ص ۱۶۹.